

تقدیم به سازندگان سبز قباپان دیار آشنایی

اگر چه نام صحافان تردست
 به وادی فراموشی فتاده است
 هنرمندان درون گور خفتند
 از آنان مردمان چیزی نگفتند
 نباشد این چنین بیداد انصاف
 برای این هنرمندان صحاف ...
 کتاب ار نیست نامی از هنر نیست
 که خر مهره بسی هست و گهر نیست
 شناسایی دانش از کتاب است

وگر نه نقش‌ها نقشی برآب است
 (فخرالدین نصیری امینی)

«تاریخ صحافی در فرهنگ ایرانی و اسلامی، جزئی از هنر و پیشه و راقی است و همیشه پیشه‌ای محترم و البته از زمره مشاغل فرهنگی و هنری محسوب می‌شود تا آنجا که عده‌ای از بزرگان علم نیز در سنین جوانی بدان اشتغال داشته‌اند»^۱

«بسیاری از هنرمندان قدیم ایرانی، چندان خاکساری و درویشی داشته‌اند که از نام و آوازه گریزان بوده‌اند و می‌گفتند «گر نام ما ندانند بگذار تا ندانند». قطعه‌ای می‌نوشتند و مجلسی می‌نگاشتند و جلدی می‌ساختند... و هرگز نام خود را بر آن نمی‌نوشتند الا به نادر.

البته کار هنرمندان نامی صاحب شیوه را نیازی به ذکر نام نبود. سبک و سیاق، خود می‌نمود که کار از کیست ولی مع‌الأسف نام خالقان بسیاری از آثار هنری ما ناشناخته مانده است. این امر در جلدها بیشتر است و در خط و نقاشی کمتر و مجلدان به ندرت نام خود را ذکر می‌کردند.^۲

۱. ایرج افشار، «صحافی از نگاه فرهنگ و تاریخ»، صحافی سنتی (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۷)، ص ۷۷.
 ۲. احمد طاهری عراقی، «استادان جلدسازی»، همان، ص ۶۳.

جلدسازان ماوراءالنهری از سده‌های ۱۳ و ۱۴ هجری

در مجموعه نسخه‌های خطی
 کتابخانه وزارت امور خارجه

فربیا افکاری*

کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

چکیده: کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه دارای گنجینه‌ای بالغ بر حدود ۱۰۰۰ جلد نسخه خطی می‌باشد که در میان آنها، مجموعه‌ای بارز از جلد‌های ماوراءالنهری شامل ۶۴ مجلد وجود دارد. شناخت و تحلیل مهر صحافان و به‌ویژه جلد‌های ماوراءالنهری کمتر مورد توجه قرار گرفته است. لذا نوشته حاضر به ارائه فهرستی از نام صحافان ماوراءالنهری و تاریخ و رقم آنها بر اساس سه دسته، نام صحافان و تاریخ صحافی، نام صحافان بدون رقم و استفاده از عبارات به جای نام، پرداخته است و سپس به تحلیل جلد‌های ماوراءالنهری، کلیشه صحافان و ویژگی‌های خاص نسخه‌شناسی آنها توجه شده است. اساس این تحقیق، شناخت تمامی مشخصه‌های موجود در این نوع نسخه‌ها و جلد‌ها و یافتن قراین و ویژگی‌های حوزه ماوراءالنهری می‌باشد که عبارت‌اند از:

۱. نام صحافان؛ ۲. نام کاتبان؛ ۳. محل کتابت؛ ۴. کاغذ؛ ۵. خط نسخه؛ ۶. جلد؛ ۷. تریج‌ها، سرتریج‌ها، قاب‌ها و مهرهای صحافان؛ ۸. ویژگی نگارش رقم یا سجع مهر صحافان؛ ۹. خط مهرها؛ ۱۰. آسترها و درون جلد‌ها.

قدیمی‌ترین تاریخ رقم صحاف در این مجموعه، ۱۱۶۷ ه. و قدیمی‌ترین نسخه متعلق به ۸۶۹ ه. می‌باشد.

کلید واژه: نسخه‌های خطی؛ نسخه‌شناسی؛ مهر؛ صحافان؛ جلد؛ جلدسازان؛ سجع مهر؛ رقم؛ ماوراءالنهر.

* کارشناس ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی و کتابداری نسخه‌های خطی و آثار کمیاب.

صحافان گاه بر جلد‌های روغنی و ضربی نام خود یا اشعاری را ثبت می‌کرده‌اند. اگرچه این کار در جلد‌های ساخت ماوراءالنهر بیشتر دیده می‌شود، اما در جلد‌های دیگری نیز مرسوم بوده است. جلد‌های ماوراءالنهری به جلد‌های ساخت بخارا، سمرقند و بعضی از شهرهای افغانستان گفته می‌شود و در این مقاله به بررسی این نوع جلد‌ها و شناسایی و تحلیل کلیشه نام صحافان آن در مجموعه نسخه‌های خطی کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه می‌پردازیم. خوشبختانه نام تعداد دیگری از این صحافان به‌همت استاد ایرج افشار^۳ و محسن جعفری مذهب^۴ در شماره‌های پیشین نامه بهارستان شناسایی و معرفی گردیده است، امید که با جمع‌آوری و معرفی تعداد افزون‌تری از صحافان ماوراءالنهری از کتابخانه‌های دیگر داخل و خارج از کشور بتوان به مجموعه نسبتاً کاملی از هنر این صحافان دست یافت و نمونه‌های بیشتر و متفاوت‌تری از آنها را بازشناخت.

معرفی مجموعه

کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه، دارای گنجینه‌ای بارز از نسخه‌های خطی و اسناد، کتاب‌های چاپ سنگی و کتاب‌های کهن چاپ به زبان‌های فارسی، عربی، ترکی و لاتین می‌باشد که در طی سالیان دور فراهم آمده است. مجموعه نسخه‌های خطی این کتابخانه بالغ بر ۱۰۰۰ مجلد در موضوعات مختلف می‌باشد که ۳۵۰ نسخه به زبان فارسی ۲۰ نسخه به ترکی و ۶۳۰ نسخه به زبان عربی است. در لابه‌لای این مجموعه، نمونه‌هایی جالب و کم‌نظیر از جلد‌های هنر صحافان ماوراءالنهری بالغ بر ۶۴ جلد دیده می‌شود، که این مقدار در مجموعه‌ای مختصر و با ظرفیت هزار جلد تعداد قابل توجه و چشمگیری است که شاید در مجموعه نسخه‌های خطی کتابخانه‌های دیگر کشور به‌زحمت بتوان به چنین فراوانی از نسخه‌های ماوراءالنهری در یک جا دست یافت که این امر خود حکایت از یکدستی نسخه‌ها و بومی بودن آنها می‌کند و از امتیازات مجموعه کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه به‌شمار می‌رود.

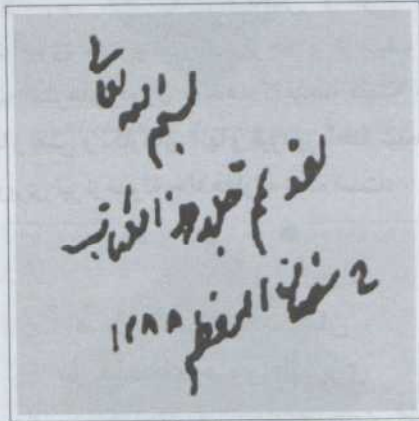
در نگاه اول، به‌راحتی می‌توان این نوع نسخه‌ها را از سایر مجلدات بازشناخت، زیرا همگی آنها در بیشتر مشخصات و ویژگی‌های ظاهری و نسخه‌شناسی مشترک و یا دست‌کم مشابه هستند، به‌گونه‌ای که در نخستین برخورد، تصور بر آن است که تمامی این جلد‌ها، هنر دست یک استاد صحاف است و به‌یک سبک و سیاق صحافی شده‌اند، اما با تعمق بیشتر و با مطالعه کلیشه مهرهای نام صحافان بر روی هر جلد، در می‌یابیم که نام، کلیشه و تاریخ عمل هر صحاف جداگانه بر هر جلد نقش بسته است و هر جلد در دوره‌ای صحافی شده است. مطالعه این مجلدات و شناخت انواع مهرها و کلیشه‌های صحافان، نگارنده را از یک سال پیش بر آن داشت تا در ضمن انجام مسئولیت فهرست‌نویسی مجموعه نسخ خطی کتابخانه، به شناسایی و ثبت دقیق‌تر مشخصات، نسخه‌شناسی آنان بپردازد. در این میان، جلد برخی از نسخه‌های خطی و چاپ سنگی این مجموعه به دلیل پارگی و فرسودگی و آسیب‌های جدی از موربانه و قارچ و ... به مرمت سپرده شده و مرحوم لانکامر، استاد صحاف چیره‌دست معاصر، آنها را تجلید کرده است. اما جلد‌های فرسوده قدیم نیز نظر به اهمیت و قدمتشان در گنجینه کتابخانه حفظ گردیده است، و چهار نمونه از این جلد‌ها که رقم صحاف بر روی آنها دیده می‌شود، به دلیل عدم اطلاعات کافی از محتویات درونی نسخه و کتابشناسی آن در فهرست نام صحافان درباره آنها فقط به اطلاعات جلد و نام صحاف اکتفا شده است. گنجینه کتابخانه تخصصی، دارای ۲۰۰۰ جلد کتاب چاپ سنگی نیز هست. این مجموعه بارز به‌ویژه دارای نمونه‌های جالبی از چاپخانه‌های ایران، هندوستان، ترکیه، پاکستان و مصر می‌باشد. این مجموعه را به‌امید یافتن نمونه‌های بیشتری از صحافان ماوراءالنهری مشتاقانه کاویدم و تنها چهار نمونه از جلد‌های ماوراءالنهری را در میان آنها یافتیم که به لحاظ اهمیت نمونه‌ها و استفاده بیشتر محققان در کنار نمونه‌های نسخه‌های خطی با توضیح مشخصات چاپ سنگی هر یک آورده‌ام.*

۳. نک: ایرج افشار، «کتابه سازی بر جلد نسخه خطی»، نامه بهارستان، سال دوم، شماره اول، بهار - تابستان ۱۳۸۰، دفتر ۳، ۲۱۴-۲۱۹.

۴. نک: محسن جعفری مذهب، «یادی از صحافان ماوراءالنهر»، نامه بهارستان، سال سوم، شماره اول، بهار - تابستان ۱۳۸۱، دفتر ۵، ۲۲۰-۲۲۴.

* در اینجا بر خود فرض می‌دانم تا از مساعدت و همکاری و هماهنگی‌های صمیمانه ریاست و معاونت پیشین و کنونی کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه و نیز تلاش‌های همکاران محترم بخش اسناد آن کتابخانه و «نامه بهارستان» که نگارنده را در تهیه اسکن مطلوبی از جلد‌های بارز این مجموعه، یاری نمودند تشکر نمایم.

کمترین فاصله بین تجلید و کتابت نسخه در این مجموعه یک سال است و مربوط به نسخه «شرح تلخیص المفتاح» (تصویر ۲) با نام «محمدعلی»، صحاف است که با آنکه تاریخ مهر صحاف بر روی جلد وجود ندارد، صحاف در یادداشتی در برگ اول نسخه اظهار داشته که یک سال پس از کتابت نسخه آن را جلد کرده است. (تصویر ۳)

تصویر ۳: (رجوع شود به مهر صحافان، ش ۴۷).

فاصله زمانی کتابت و تجلید نسخه‌های این مجموعه از ۵ تا ۳۴۴ سال می‌باشد. در برخی نمونه‌ها تاریخ کتابت مربوط به پس از تاریخ صحافی است و ممکن است این سؤال را در ذهن برانگیزد که چگونه نسخه‌ای پس از تجلید کتابت شده است؟ در پاسخ باید به سابقه مهر صحافان نظری انداخت. متأسفانه صحافان مبداء مشخصی برای ساخت مهر خود نداشته‌اند. ممکن است صحافی پس از سال‌ها تجربه کاری مهري اختیار نماید و یا مدت‌ها بر اثر گم شدن یا دزدیده شدن مهر خود، مهر جدیدی با تاریخ دیگری بسازد و بر کتابی نقش کند. به هر حال هیچ‌گاه نمی‌توانیم به تاریخ صحافی و طول تجربه کاری یک صحاف از طریق مطالعه تاریخ مهرها پی بُرد.

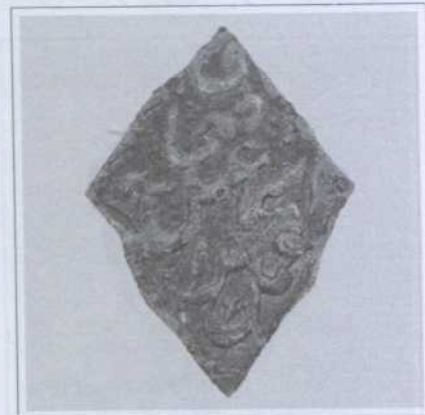
گاه برخی مهرها و رقم‌ها دارای اسامی مشابه و همسانی از صحافان هستند که معلوم نیست آیا این مهر، متعلق به همان صحاف هست یا خیر؟ به عنوان مثال در فهرست همین مجموعه به نمونه‌هایی از رقم‌هایی مشابه برمی‌خوریم مانند: ملا اسماعیل (دومورد)؛ با تاریخ‌های ۱۲۱۳ و ۱۲۶۸ (محمد شریف (شش مورد)؛ شامل ۱۱۹۷، سه نسخه، بی تاریخ، «جا کرد به دل مهر محمد شریف ۱۱۹۷» و «محمد شریف غالب صحاف»، بی تاریخ) و ملا محمد عمر (سه مورد)؛ با تاریخ‌های ۱۲۶۷، ۱۲۶۹ و بی تاریخ) و عبادالله

نگارنده کوشیده است که تنها به ارائه فهرستی از نام صحافان اکتفا نکند، بلکه از زوایای نسخه‌شناسی و هنری به ویژگی‌های خاص هنر هر صحاف و مقایسه نمونه‌های مختلف با یکدیگر بپردازد.

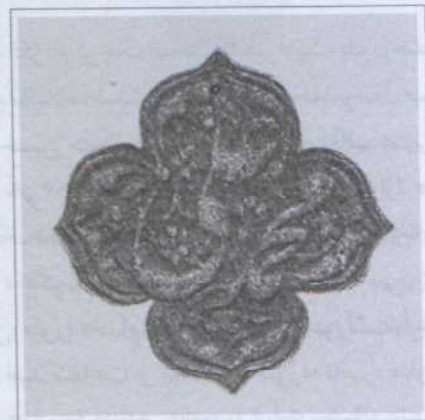
همچنین مطالعه نسخه‌هایی که کلیشه نام صحافان را بر خود دارند نشان می‌دهد که بیشتر آنها دارای موضوعات فقه، لغت، قرآن، فلسفه و کتب ادبی هستند.

قدیمی‌ترین نسخه‌ای که در این مجموعه دارای جلد ماوراءالنهری است «حاشیه بر شرح حکمة العین» با تاریخ کتابت ۸۶۹ هـ. است. تاریخ مهر صحاف بر این جلد ۱۲۱۳ هـ. است (تصویر ۱).

فاصله بین کتابت و تجلید ۳۴۴ سال می‌باشد و معلوم نیست که در طی این مدت نسخه چندین بار تجلید شده و یا چه مدت بدون جلد به سر برده است و یا چقدر طول کشیده است تا جلدی برای آن ساخته شود؟

تصویر ۱: (رجوع شود به مهر صحافان، ش ۵).

تصویر ۲: (رجوع شود به مهر صحافان، ش ۴۷).

(دو مورد؛ با تاریخ‌های ۱۲۵۲ و ۱۲۷۳) که دارای چند مهر با تاریخ، بدون تاریخ یا با فواصل زمانی طولانی می‌باشند که شاید متعلق به یک صحاف نیز نباشند.

در اینجا، ابتدا فهرستی از نام صحافان، بر اساس ذکر نام صحاف و تاریخ صحافی، ذکر نام صحاف بدون تاریخ و نیز استفاده از عبارات دعایی و شعری تهیه گردیده است و سپس به جنبه‌های متفاوتی از انواع جلدها و رنگ‌آمیزی و تزیینات آن، توجه و توصیف انواع تزیینات آسترهای درون جلدها، کاغذها، کلیشه مهرها، ترنج‌ها و نقش و نگارهای آنها و غیره پرداخته شده است و تصاویری نیز از نمونه جلدها ارائه شده است.

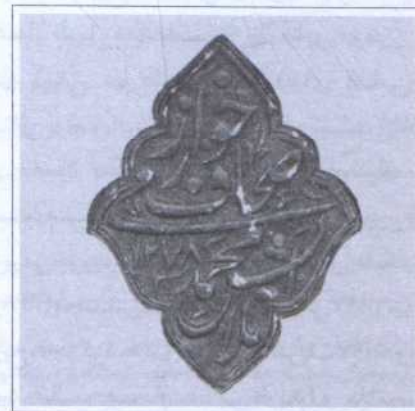
مهر یا کلیشه صحافان در جلد‌های ماوراءالنهری

مهر صحافان در جلد‌های ماوراءالنهری حاوی اطلاعات تقریباً کاملی از نام صحاف و تاریخ صحافی هستند. از مطالعه مهر صحافان در مجموعه نسخه‌های خطی کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه به نام ۲۸ صحاف دست می‌یابیم. این مهرها را می‌توان به صورت زیر تقسیم‌بندی کرد.

۱. مهرهای دارای نام صحاف و تاریخ

این گروه بر اساس تاریخ مهر تنظیم شده است. نام صحاف در این مهرها به یکی از صورت‌های زیر بیان شده است:
الف - نام کامل صحاف به همراه لقب یا نسبت خانوادگی یا محلی او. مانند:

ولیکنان خجندی، ملا عبدالحکیم بن ملا قلندر جویباری، آیش محمد صحاف خوارزمی و (تصویر ۴)

تصویر ۴: رجوع شود به مهر صحافان، ش ۳۱.

ب - نام صحاف همراه با نام پدر و پیشه که شاید حکایت از قدمت پیشه صحافی در خانواده داشته باشد، مانند: عبدالغنی بن محمد عالم صحاف، محمد حسین بن ملا رضای صحاف، محمد رحیم بن ملا تقی صحاف و (تصویر ۵)

تصویر ۵: رجوع شود به مهر صحافان، ش ۱.

ج - ذکر نام کوچک صحاف همراه با عنوان‌هایی چون «ملا»، «خواجه»، «میر» و «میرزا»، مانند: «ملا ارتق»، «ملا اسماعیل»، «میرزا عبدالله»، «خواجه عبدالله» و (تصویر ۶)

تصویر ۶: رجوع شود به مهر صحافان، ش ۳.

د - ذکر نام کوچک صحاف به همراه پیشه بدون صفات یا القاب، مانند: محمد شریف صحاف، محمد یوسف صحاف، محمد حسین صحاف، خواجه لطف‌الله صحاف. (تصویر ۷)
ه - ذکر نام صحاف بدون همراهی واژه «عمل»، یا «صحاف»، مانند: محمد علی، محمد الهی و محمد هادی. (تصویر ۸)
و - ذکر نام صحاف در ضمن عبارات ادبی، شعری یا دینی: منور؛ «خدایم اهل علمم، نامم منورست»؛ عاشور؛ «دارد امید شفاعت ز محمد، عاشور»؛ ناصر؛ «دارد امید شفاعت ز محمد، ناصر»؛ محمد شریف؛ «جا کرد بدل مهر محمد، شریف». (تصویر ۹)

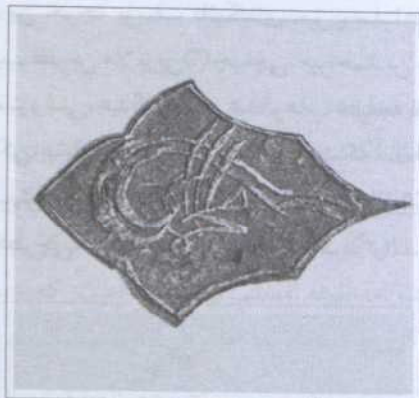
تصویر ۱۰: (رجوع شود به مُهر صحافان، ش ۴۸).

تصویر ۷: (رجوع شود به مُهر صحافان، ش ۳۹).

تصویر ۱۱: (رجوع شود به مُهر صحافان، ش ۵۲).

تصویر ۸: (رجوع شود به مُهر صحافان، ش ۳۰).

تصویر ۱۲: (رجوع شود به مُهر صحافان، ش ۵۲).

تصویر ۹: (رجوع شود به مُهر صحافان، ش ۳۵).

می شود، هیچ اشاره ای به نام صحاف نشده بلکه عباراتی مانند: «عاقبت خیر باد»، «یا علی مدد»، و «الله کافی» به همراه تاریخ جلد ذکر گردیده و فهرست آنها بر اساس تاریخ مُهر تنظیم شده است.

(تصویر ۱۱ و ۱۲ و نمودار ۲)

۲. مهرهای دارای نام صحاف، بدون تاریخ
این گروه بر اساس الفبای نام صحافان تنظیم شده است و شامل نام ۲۲ صحاف می باشد. (تصویر ۱۰)

۳. مهرهای دارای عبارات دعایی و شعری
در این مهرها که بر روی جلد ۷ نسخه مشاهده

ویژگی جلد‌های ماوراءالنهری

۱. نام‌کاتبان

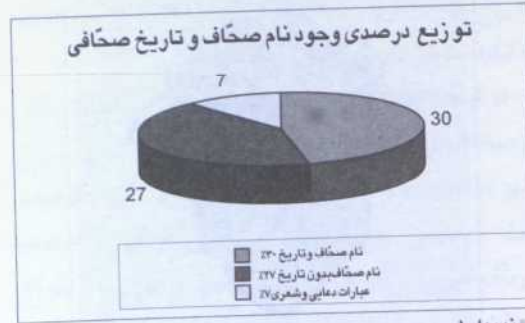
از جمله قراین موثقی که در مطالعه این جلد‌ها، اطمینان ما را نسبت به تعلق آنها به منطقه ماوراءالنهر بیشتر می‌کند، وجود نام کاتبان نسخه‌های خطی در پایان بسیاری از کتاب‌ها و رسایل است. بسیاری از اسامی محلی به کار رفته، بیانگر تعلق به منطقه یا محله خاصی است و گاه چندین نسخه به خط یک کاتب در مجموعه یافت می‌شود، مانند: ملا میر اسدالله بن ملا میر یوسف، سید مصطفی بن سید احمد سمرقندی، دوست محمد بن یوسف کوفینی، فاضل بن عوض بای هزارای زوشتی، محمد بن خوجه یوسف تاشکندی، میر یوسف بخاری، ملاغایب نظر بن ملا پریپی (?), چیاچی، میر احمد بن ملا میر ارتق استروشنی، عبدالرزاق بن عبدالوهاب خواجه بدراتای قراچه‌کی. بیشتر این اسامی نشانگر آن است که آنان از اقوام مختلف ترکمن، ازبک و قبایل شناخته شده می‌باشند، مانند: قبیله خطرچی، اوراستیه، و ... (تصویر ۱۳ و نمودار ۴)

تصویر ۱۳: رجوع شود به مبر صحافان، ش. ۱۷.

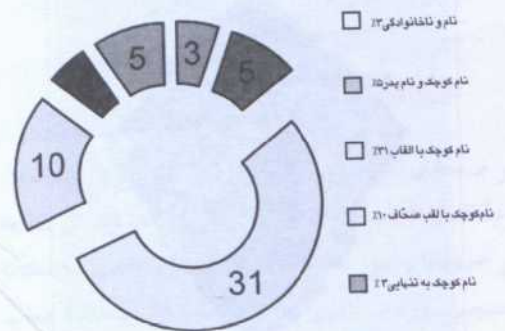
۲. محل کتابت

ذکر محل کتابت در این نسخه‌ها که اشاره به مناطق خاصی از ماوراءالنهر دارد نیز یکی دیگر از ویژگی‌های نسخه‌شناسی این نسخه‌هاست که گاه دارای اطلاعات مفید، با ارزش و کم نظیری است که حاکی از آن است که نسخه در کدام شهر، منطقه یا محله نگاشته شده است. ذکر شهرهایی مانند سمرقند، بخارا، خوقند، و قریه‌هایی مانند قریه کوهر، ذکر محله‌ها مانند محله چهار حجت، ذکر مدارس مانند مدرسه محمود دادخواه، مدرسه پهلوان محمد، مدرسه آخورمن اچچه‌کی، و ذکر خانقاه مانند خانقاه خیابان و ... از آن جمله‌اند.

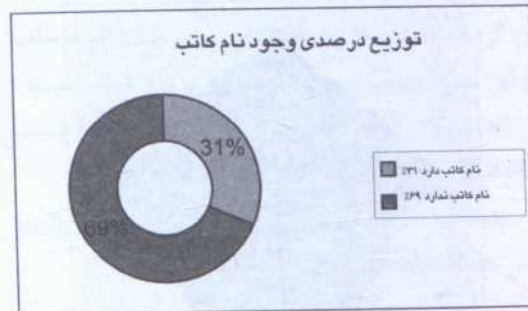

نمودار ۱

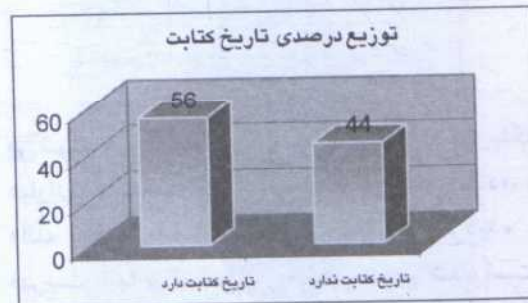
توزیع فراوانی سجع مهر صحاف

نمودار ۲

نمودار ۳

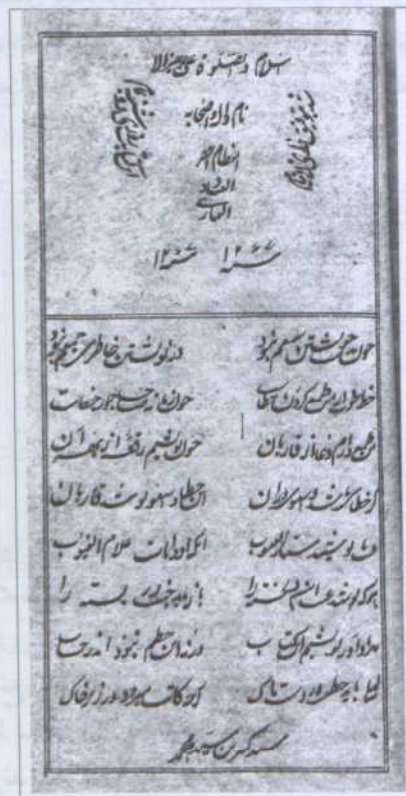
نمودار ۴

کاغذ بیشتر این نسخه‌ها، عموماً نازک، آهار مهره و به رنگ نخودی تیره یا نزدیک به قهوه‌ای است، کمی چرب به نظر می‌رسد و هنگامی که از یک طرف آن به سمت دیگر بنگریم، تار و پود و خطوطی از بافت میله‌ای پهن را که چندان مرتب و واضح نیست در آن می‌توان به راحتی مشاهده کرد و بنابراین نظر استاد عبداللّه انوار - که نسخه‌شناس و به‌ویژه کاغذشناس با تجربه و قابلی هستند - این نوع کاغذ را «فرنگی، روسی» می‌نامند، زیرا در ناحیه روسیه آن زمان بیشتر رواج داشته و این خود دلیل دیگری است بر تعلق این نسخه‌ها به حوزه ماوراءالنهر.

۴. خط نسخه

نوع خط نگاشته شده در این نسخه‌ها، گونه‌ای نسخ یا نستعلیق ناپخته است که در نگاه اول غیرایرانی به نظر می‌رسد و گونه‌ای مشابهت با خطوط ترکی یا هندی می‌یابد، اما آنچه مسلم است آن است که زیبایی و کشیدگی و استقامت خطوط خوشنویسان ایرانی را ندارد. (تصویر ۱۴)

تصویر ۱۴: رجوع شود به منبر صحافان، ش ۱۳.

مهم‌ترین ویژگی برجسته این جلدها، رنگ روی جلد و عطف و گوشه‌های آن می‌باشد. تقریباً به جز تعداد اندکی، تمامی این جلدها دارای روکش کاغذی روغنی صاف و براقی به رنگ سبز زیتونی است که در نگاه اول بیننده به اشتباه می‌پندارد که روکش آنها تیماج است، اما با اندکی تأمل می‌توان دریافت که این صحافان با مهارت خاصی، از کاغذ، در تجلید این نوع کتب بهره جسته‌اند. جنس جلدها از مقواست و تنها عطف و کناره‌ها و اطراف نسخه با حاشیه چند میلی‌متری با تیماج سرخ پوشانده شده است. وسط جلد مقواست و سپس با فاصله چند میلی‌متری از بالا و پایین و اطراف نسخه، کاغذ سبزرنگی روی مقوا را می‌پوشاند و این فاصله موجب می‌شود تا رنگ تیماج عطف و سجاف اطراف، خود را بهتر نشان بدهد و بر زیبایی جلد نیز بیفزاید، علاوه بر آن، فاصله کاغذ از لبه انتهایی جلد موجب می‌شود تا کاغذ بر اثر کثرت استعمال و نیز قرار گرفتن نسخه در قفسه از بین نرود و پاره نشود. گوشه‌های جلدها از بالا و پایین به سمت درون نسخه با رنگ تیماج دیگری که عموماً سبز روشن است پوشانده می‌شود، رنگ کاغذهای جلد اغلب سبز زیتونی، سبز تیره یا سدری است و در مواردی محدود نیز به رنگ عنابی، زرد، قهوه‌ای و سیاه می‌باشد که در این صورت، عموماً ترکیب رنگ‌های ترنج‌ها، سرترنج‌ها، لچکی‌ها و قاب‌های تزئینی روی جلد نیز با رنگ کاغذ جلد هماهنگ می‌گردد. به عنوان مثال چنانچه رنگ جلد سبز زیتونی روشن باشد، رنگ ترنج‌ها قهوه‌ای، سرخ، عنابی یا سبز تیره است و چنانچه رنگ جلد تیره‌تر گردد، رنگ ترنج‌ها روشن‌تر می‌شود که این امر خود بر زیبایی جلد دو چندان می‌افزاید. در هیچ یک از منابع جلدسازی اشاره‌ای به استفاده کاغذ به جای چرم در این نوع صحافی خاص نشده است.

۶. تزیینات جلد

الف) ترنج

ترنج‌ها با اندازه و اشکال متنوع و بزرگ‌تری در میانه جلد قرار دارند. ترنج‌های این جلدها عموماً ۲۶ ضلعی، ۱۴ ضلعی و ۱۲ ضلعی می‌باشند که تزیینات درونی هر یک با دیگری متفاوت است. برخی ترنج‌ها دارای گل بوته‌ها و پیچک‌های

درشت و کمتری می باشند و برخی، دارای پیچک های شلوغ تر و فراوانی هستند که بر سر هر پیچک گلی به شکل دایره های کوچک (نقطه کوبی) ۳، ۴، ۶، ۸ پر می باشند. این گل ها که با در کنار هم قرار گرفتن نقطه چین ها یا نقطه های دایره ای شکل کوچک شکل گرفته اند، عموماً فضای خالی میان گلبرگ ها یا پیچک ها را با قرینه سازی بالا و پایین و چپ و راست پر می کنند و ترنج را چشم نوازتر می سازند. (تصویر ۱۵، ۱۶، ۱۷)

تصویر ۱۸: رجوع شود به مُهر صفّان، ش ۲۵.

برخی ترنج ها در بطن خود دارای دایره ای می باشند و یا ترنج کوچک تری را احاطه کرده اند این دایره یا ترنج، محل مناسبی است برای کتابت برخی عبارات دعایی مانند «عاقبت خیر باد» که گاه با تاریخ همراه است که نمونه های آن در فهرست پیوست مشاهده خواهد شد. (تصویر ۱۸) و نیز «خُدّام اهل علم منور است».

برخی ترنج ها در درون خود دارای حواشی و منحنی های چند لایه ای هستند که قطر ترنج را بیشتر می نمایند و گاه ترنج خود دارای چند جزء مجزا از گلبرگ های یک گل می باشد. این حاشیه ها یا نواری های مضاعفی که ترنج را در خود محصور می کنند در اصطلاح «تحنیش» (ماری که چنبره زده است) نام دارد. (تصویر ۱۹)

تصویر ۱۵: رجوع شود به مُهر صفّان، ش ۲۷.

تصویر ۱۶: رجوع شود به مُهر صفّان، ش ۲۲.

تصویر ۱۹: رجوع شود به مُهر صفّان، ش ۵۴.

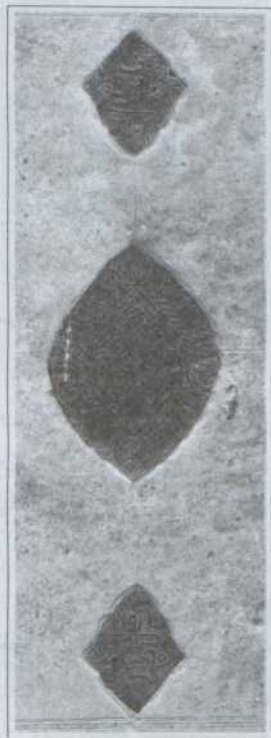

تصویر ۱۷: رجوع شود به مُهر صفّان، ش ۳۵.

ترنج ها با فاصله کمی به سرترنج ها و اغلب با خطوط ساده و گاه با جداول و تزئیناتی به طرفین متصل می شوند و در یک خط قرار می گیرند و اشکال و ابعاد هندسی خاصی را به وجود می آورند.

تصویر ۲۱: (رجوع شود به مُهر صحافان، ش ۳۰).

تصویر ۲۲: (رجوع شود به مُهر صحافان، ش ۳۹).

تصویر ۲۰: (رجوع شود به مُهر صحافان، ش ۳۷).

ب) قاب

مستطیل‌های کوچک یا دوزنقه‌هایی هستند که فاصله بین ترنج و سرترنج را پر می‌کنند و یا در تزئینات دورتادور جلد و پایین‌تر از لچکی‌ها قرار می‌گیرند و یا به شکل قاب‌های طوماری ظاهر می‌شوند.

قاب‌ها در این نوع از مجلدات عموماً ساده نیستند و بیشتر به شکل دو دسته شمشیر هستند که از روبه‌رو به هم متصل شده‌اند و یا به شکل پایونی به نظر می‌رسند که در میانه باریک‌تر از اطراف می‌شوند. (تصویر ۲۰)

ج) سرترنج

سرترنج‌های ضربی که بر روی قسمت بالا و پایین جلد مشاهده می‌شوند بهترین مکان برای ثبت مُهر و رقم صحافان می‌باشند. عموماً صحافان، نام و مشخصات خود و تاریخ صحافی کتاب را که بیشتر تاریخ ساخت مُهر خودشان است بر دو و گاه یک سرترنج رو و پشت جلد می‌نمودند. از این سرترنج‌ها با نام‌های دیگری نیز چون «آویزکلیگی»^۵ که در بالا و پایین ترنج هست یاد شده است.

این دو سرترنج که به قرینه در بالا و پایین نسخه‌ها وجود دارد هر دو دارای یک طرح و شکل همسان می‌باشند و عموماً ۶ یا ۸ ضلعی و به رنگ چنایی، قهوه‌ای، طلایی، نقره‌ای و یا اکلیلی می‌باشند.

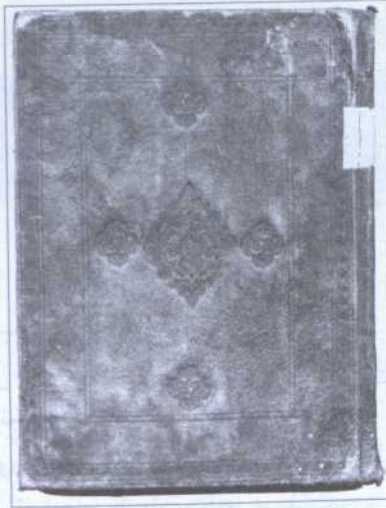
مُهر صحافان به صورت‌های مختلفی بر سرترنج‌ها ثبت می‌شود:

۱. ثبت مُهر تنها در یک سرترنج: عموماً مُهرها بر سرترنج بالای روی جلد و سرترنج پایین پشت جلد ضرب و در مواردی نیز در سرترنج بالای هر دو روی جلد وجود دارد و سرترنج‌های تحتانی نیز با نقش گلبوته مزین گشته‌اند. (تصویر ۲۱)

۵. محمد حسین عتیقی «ابزارهای صحافی»، همان، ص ۶۲.

۲. بر دو سر ترنج رو و پشت نسخه: (مجموعاً ۴ عدد) مهر نام صحاف در قسمت بالای نسخه رو به پایین و در قسمت انتهایی نسخه، وارونه و رو به بالا ثبت شده و این شاید بدان سبب بوده است که از هر طرف که کتاب در دست گرفته و چرخانده شود، مهر قابل خواندن باشد. (تصویر ۲۲)

۳. در برخی جلدها به جای ترنج میانی یک سرترنج وجود دارد، و بر روی هر سه سرترنج (بالا و وسط و پایین)، نام صحاف ثبت شده است و همگی دارای طرح‌های همسانی می‌باشند. (تصویر ۲۳)

تصویر ۲۲: رجوع شود به مهر صحافان، ش ۴۷.

تصویر ۲۳: رجوع شود به مهر صحافان، ش ۱۷.

الف - تقریباً تمام سجع مهرها از پایین به بالا نوشته و خوانده می‌شوند، بدین معنا که قسمت تحتانی مهر، با کلمه «عمل» آغاز می‌شود و سپس نام و لقب صحاف ذکر می‌گردد و رو به بالا پایان می‌گیرد تا آنجا که در بیشتر موارد کلمه «صحاف» در بالای مهر دیده می‌شود، دانستن این نکته موجب سهولت در قرائت سجع مهرها می‌شود و در صد صحت و درستی آن رانیز قوت می‌بخشد.

ب - سازندگان مهرها برای نگارش سجع مهر فضای لازم را در نظر می‌گیرند. بدین معنا که خطاط برای نگارش متن مهر باری به هر جهت قلم به دست نمی‌گیرد تا در هر کجا که فضایی یافت نامی بنگارد، بلکه دقیقاً برای فضای خالی و محدود سرترنج‌ها، برنامه‌ریزی دقیق و هدف خاصی تنظیم می‌شود تا فضای کافی برای نگاشتن تمام جملات یا حروف در نظر گرفته شود و به اصطلاح جا کم نیاید.

ج - برای پر کردن فضاهای خالی حروف به قرینه، از اشکال و تزییناتی مانند گل بوته‌ها، پیچک‌ها، ستاره‌ها و گل‌های ۳، ۴، ۵، ۶ و ۸ پر استفاده می‌شود که عموماً به شکل نقطه‌چین‌ها یا دایره کوچکی در گوشه‌ها و کناره‌های بالا و پایین یا چپ و راست مهر دیده می‌شوند و گاه در داخل فضای خالی برخی حروف مثل «ل» در عمل «ن»، «ی»، «ر» قرار گرفته‌اند. به عنوان نمونه از نقطه «ن» به عنوان مرکز گل استفاده می‌گردد و گلبرگ‌ها در فضای مدور و خالی «ن» شکل می‌گیرد. (تصویر ۲۵)

۴. در برخی جلدها، چهار سرترنج در هر روی جلد وجود دارد. این سرترنج‌های کوچک در طرفین و بالا و پایین ترنج میانی را احاطه کرده‌اند و نام صحاف در هر چهار سرترنج آمده است. (تصویر ۲۴)

۷. ویژگی نگارش سجع مهر صحافان مهر نام صحاف تماماً در سرترنج‌های جلدها ثبت می‌شود. عبارت مهر که از آن به عنوان «سجع مهر» یاد می‌شود هر چه باشد خواه یک عبارت شعری، نام یا تاریخ، دارای اطلاعات مهمی درباره نسخه است. بررسی نمونه‌های جلدهای این مجموعه نشان می‌دهد که:

ه- استفاده از گل‌هایی چند پر با شکل نقطه چین و دایره گاه موجب دشواری در قرائت برخی کلمات یا تاریخ‌ها گردیده است (تصویر ۲۸). در این نمونه: «دارد امید شفاعت ز محمد، عاشور» سه نقطه شفاعت و سه نقطه عاشور با تزیینات درون مهر در آمیخته است که ممکن است موجب اشتباه در قرائت می‌شود. اما با کمی دقت می‌توان دریافت که مهرنویسان برای جلوگیری از این اشتباه، با توجه به اندازه کلمات نقطه‌دار متن و یارقم صحاف، اندازه و تعداد گلبرگ‌ها را به نسبت نقطه‌ها تغییر داده‌اند. مثلاً در همین نمونه به جهت جلوگیری از تشبیه نقاط، از گلبرگ‌های پنج پر استفاده شده است، در حالی که در نمونه‌های دیگر از گلبرگ‌های سه و چهار پر بیشتر بهره جسته‌اند.

و- برای رفع اشتباه نقطه‌ها، گاه از روش پیوسته‌نویسی نقطه‌های کلمات استفاده می‌شود تا با نقطه‌چین‌های تزیینی متن اشتباه نشود، مثلاً نقطه‌های «عاقبت خیر باد» بدون فاصله و پیوسته نوشته شده است و اندازه آنها نیز کمی درشت‌تر در نظر گرفته شده است. با تأمل در جزئیات طرح‌ها می‌توان دریافت که علی‌رغم تصویری نظمی در نقطه‌گذاری و تزیینات، مهرها از نظم و دقت فراوان و بالایی برخوردارند. (تصویر ۲۹)

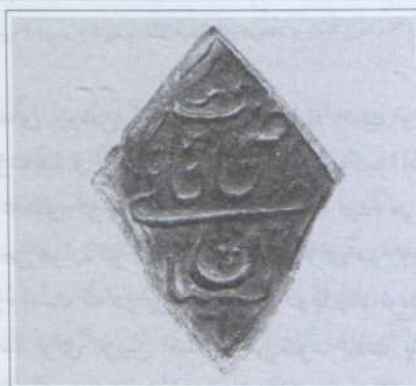

تصویر ۲۵: رجوع شود به مهر صحافان، ش ۲۷.

د- مهرها اغلب با کشیدگی سطح برخی کلمات و حروف سجع مهر به دو بخش مساوی تقسیم می‌شوند. در بیشتر مهرها، خطاطان یا خوشنویسان با استفاده از یکی از حروف موجود در متن مهر سعی بر آن داشتند تا طرح مهر را به دو نیمه تقسیم کنند تا علاوه بر زیبایی، قرائت سجع مهر را نیز آسان‌تر سازد، و برای این کار از کشیدگی حروف اسامی مانند عیسی، قلی، علی، صحاف، شریف، خوارزمی، نقی. (تصاویر ۲۶ و ۲۷)

تصویر ۲۸: رجوع شود به مهر صحافان، ش ۳۳.

تصویر ۲۶: رجوع شود به مهر صحافان، ش ۲۹.

تصویر ۲۹: رجوع شود به مهر صحافان، ش ۵۲.

تصویر ۲۷: رجوع شود به مهر صحافان، ش ۲۰.

۸. خط مبرها و جلدها

صحافان برای نگارش خطوط به اساتید خوشنویس مراجعه می‌نمودند تا آیات و روایات و احادیث و اشعاری را که مناسب با متن کتاب باشد روی کتیبه‌های جلدها بنگارند. مجلدان و صحافان نیز در جلدهای نسخه‌ها به فراخور متن آن از اقلام رقاغ و ثلث و نسخ و نستعلیق برای زینت دادن جلدهای مصحف و ادعیه و اذکار و دواوین شعری و سایر کتب علمی سود می‌جستند و یاد در سرترنج‌ها، نام صحافان را نقش می‌بستند و سپس استاد حکاک، آن خطوط را روی قطعات برنجی ضخیم حک نموده و به صحاف می‌سپرده است تا در حواشی متن منعکس نماید، اما با وجود این زحمات فراوان، هیچ نشانی از این هنرمندان خوشنویس و یا تاریخ‌عمل آنها بر کلیشه مهر صحافان به چشم نمی‌خورد.

در این مجموعه به جز دو مورد: «محمدهادی» به خط نسخ و «محمدالهی» به طغرا، تمامی موارد به خط نستعلیق نگاشته شده است و از استقامت و کشیدگی حروف این نوع خط در زیبایی و تزیین مهرها به خوبی استفاده هنری مناسبی شده است.

اما گاه رسم الخط برخی کلمات قدیم با امروز متفاوت است که به جهت اهمیت در تفاوت نگارش عیناً به همان شکل ضبط گردیده است، مانند نمونه شماره ۳۷: «قاسم صحاف (?) این هم می‌گردد». (می‌گذرد) که در اصل به جای «ذ» با «ز» نگاشته شده است.

۹. آسترها و درون جلدها

غالباً داخل جلدها کمتر در معرض فرسودگی و پارگی قرار می‌گیرد و تزیین آنها نیز کاملاً محفوظ می‌ماند. آستر جلد که بیشتر نقش محافظ درون جلد را برعهده دارد عموماً از نقش و نگار یا تزیینات خاصی در جلدهای ماوراءالنهری برخوردار بوده است. آسترهای جلدهای این مجموعه را می‌توان به چهار دسته تقسیم نمود:

الف) آسترهای پارچه‌ای

جنس این دسته از آسترها عموماً از جنس چیت، پارچه یا نوعی ترمه بومی است و نقش و نگار آنها حاکی از آن است که به منطقه ماوراءالنهر تعلق دارد. رنگ این پارچه‌ها عموماً سرخ، زرد، بنفش، صورتی سفید و با

تصویر ۳۰: (رجوع شود به مهر صحافان، ش ۳۱).

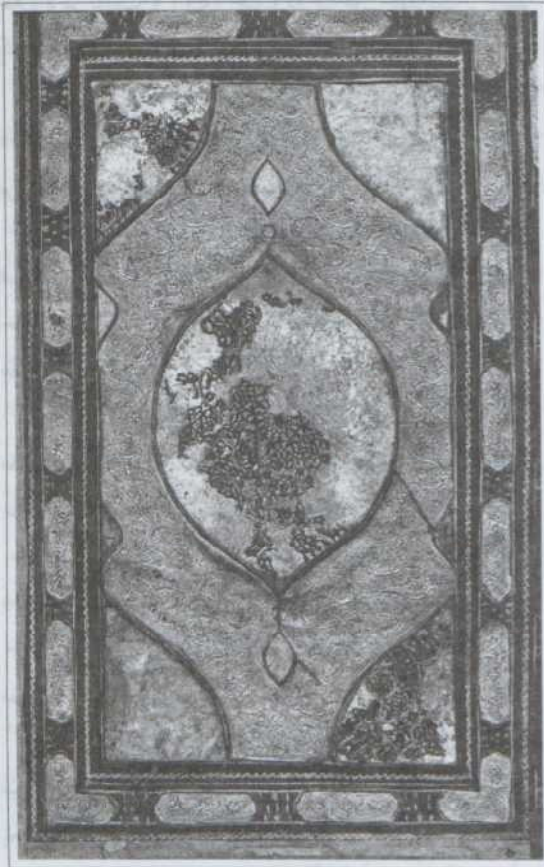
زمینه‌های روشن و رنگارنگ و شاد است و اندازه گل‌بوته‌ها و پیچک‌ها بزرگ و فراگیر است و گل‌بوته‌های کوچک‌تری در پس زمینه دیده می‌شوند. در برخی موارد نیز درون جلد خود دارای متن و حاشیه یا کناره است که در این صورت از دو یا چند نوع پارچه متفاوت برای تزیین استفاده می‌شود. بافت پارچه‌ها عموماً برجسته و ضخیم می‌باشد. (تصویر ۳۰)

ب) آسترهای کاغذی با طرح پارچه و گل بوته

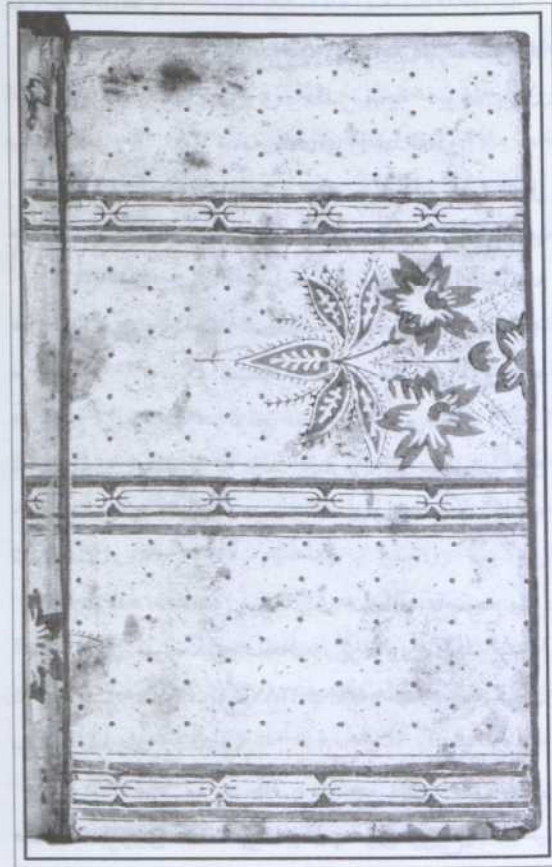
جنس این دسته از آسترها عموماً کاغذهای فرنگی نازک است که طرح‌های به کار رفته در آنها یادآور نقش و نگار پارچه‌های ماوراءالنهری است و شاید در نگاه اول تشخیص جنس کاغذی آنها دشوار بنماید. رنگ‌های آنها نیز همان رنگ‌های روشن و متنوع پارچه‌ای می‌باشد و طرح‌های گلدار، گل‌بوته‌های درشت و ریز در آنها به چشم می‌خورد. (تصویر ۳۱)

ج) آسترهای کاغذی با نقش ترنج و سرترنج روی جلد

در این نوع از آسترها، طرح روی جلد عیناً در داخل جلد نیز استفاده شده است بدین معنا که رقم نام

تصویر ۳۲: (رجوع شود به مُهر صحافان، ش ۱۶).

تصویر ۳۱: (رجوع شود به مُهر صحافان، ش ۲۵).

حاشیه‌ای شکل در چند ردیف بریده و در کنار هم چسبانده شده است و پارچه‌ها نیز عموماً چیت و نازک می‌باشند که بدنه اصلی درون جلد را تشکیل می‌دهد. در میان این مجموعه، یک مورد جلد مثبت‌کاری سرطلبه‌دار بسیار عالی و پرکار وجود دارد که مُهر رقم نام صحاف بر روی جلد «محمد عمر صحاف» و متعلق به ۱۲۶۹ هـ. می‌باشد. (تصویر ۳۲)

الف - مُهر صحافان در جلدهای ماوراءالنهری

۱. ۱۱۶۷ هـ.، محمد رحیم بن ملانقی صحاف، باسجع مُهر: «عمل محمد رحیم بن ملانقی صحاف»، بر روی جلد نسخه حاشیه فوائد الضیائیه، مورخ سده ۱۰ هـ.
۲. ۱۱۶۷ هـ.، محمد هادی، باسجع مُهر «محمد هادی»، بر روی جلد نسخه فقه منظوم، مورخ سده ۱۳ هـ.
۳. ۱۱۹۶ هـ.، ارتق صحاف، باسجع مُهر: «ملارتق صحاف»، بر روی جلد نسخه شرح ضوء المصباح، مورخ ۱۰۲۹ هـ.، به خط سید مصطفی بن سید احمد بن سید محمود بن اولودی شیخ علی سمرقندی در قریه کومر. مُهر صحاف.

صحاف ترنج میانی و دوسرترنج بالا و پایین به گونه‌ای برجسته در متن کاغذی از جنس دیگری که عموماً نخودی رنگ یا کبود می‌باشد ضرب شده است. خطوط و جدول‌ها و گره‌ها نیز با اکلیل یا رنگ‌های روشن، زرد یا نقره‌ای در اطراف طرح میانی کشیده شده است؛ این دسته از آسترها گاه از آنجا که از سلامت ظاهری بیشتری در طول زمان برخوردار شده‌اند کلیشه نام صحافان را بهتر حفظ نموده‌اند و در برخی موارد دشواری در قرائت کلیشه‌ها را که بر اثر مرور زمان ساییده شده و از بین رفته‌اند جبران می‌نمایند و با مراجعه به آنها می‌توان به نام صحاف پی برد.

د) آسترهایی با طرح‌های ترکیبی از پارچه و کاغذ

در این دسته از آسترها، گاه از ترکیب کاغذ و پارچه توأم استفاده شده است. بدین معنا که برای تزئین حواشی از کاغذ یا پارچه بهره‌جسته‌اند. کاغذ به کار رفته در برخی نسخه‌ها کاغذهای ضخیم رنگی و برآقی است که فرنگی و روسی است و جدید می‌نماید. این کاغذها به شکل‌های مختلف مضرس (دندان‌دندانه) یا

- علاوه بر پشت و روی جلد، در داخل جلد نیز بر آستر کاغذی زرد رنگ حک شده است.
۴. ۱۱۹۷ هـ.، محمد شریف صحاف، با سجع مُهر: «عمل محمد شریف صحاف»، بر روی جلد نسخه حاشیه بر عقائد نسفی مورخ سده ۱۱ هـ.
۵. ۱۲۱۳ هـ.، اسماعیل صحاف، با سجع مُهر: «عمل ملا اسماعیل صحاف»، بر روی جلد نسخه حاشیه بر شرح حکمة العین، مورخ ۱۸۶۹ هـ.، به خط عبدالواسع بن مطهر الکاریزی.
۶. ۱۲۲۱ هـ.، عصمت الله صحاف، با سجع مُهر: «عمل ملا عصمت الله صحاف»، بر روی جلد نسخه حاشیه بر عقائد نسفی مورخ سده ۱۲ هـ.
۷. ۱۲۲۴ هـ.، خواجه فاضل صحاف، با سجع مُهر: «خواجه فاضل»، بر روی جلد نسخه قرآن، مورخ سده ۱۰ هـ.
۸. ۱۲۴۱ هـ.، ناصر، با سجع مُهر: «دارد امید شفاعت ز محمد، ناصر»، بر روی جلد نسخه قرآن، مورخ سده ۱۳ هـ.
۹. ۱۲۵۲ هـ.، عبدالله صحاف، با سجع مُهر: «عمل میرزا عبدالله صحاف»، بر روی جلد نسخه دیوان بیدل بخاری، مورخ سده ۱۳ هـ.
۱۰. ۱۲۵۵ هـ.، محمد امین صحاف، با سجع مُهر: «عمل ملا محمد امین صحاف»، بر روی جلد نسخه شرح تهذیب الکلام، مورخ ۱۰۵۳ هـ.
- * همان مُهر، بر روی جلد نسخه تنقیح الاصول، مورخ ۱۲۵۶ هـ.، کتابت شده در بلدة الخوقند اللطیف در مدرسه محمود دادخواه.
۱۱. ۱۲۵۸ هـ.، محمد ذاکر صحاف، با سجع مُهر: «عمل ملا محمد ذاکر صحاف»، بر روی جلد نسخه جواهر التفسیر لتحفة الامیر، مورخ ۹۹۴ هـ.
۱۲. ۱۲۶۴ هـ.، عبد الحکیم بن ملا قلندر جویباری، با سجع مُهر: «ملا عبد الحکیم بن ملا قلندر جویباری»، بر روی جلد نسخه مجموعه رسایل ترکی، مورخ سده ۱۳ هـ.
۱۳. ۱۲۶۵ هـ.، عبدالقادر صحاف، با سجع مُهر: «عمل ملا عبدالقادر صحاف»، بر روی جلد نسخه شرح عقائد نسفی، مورخ ۱۲۶۷ هـ.، به خط سید کبیر بن سید محمد و عبارت «عاقبت خیر باد» در ترنج میانی نسخه با تاریخ ۱۲۵۸ هـ.
۱۴. ۱۲۶۷ هـ.، محمد عمر صحاف با سجع مُهر: «عمل ملا محمد عمر صحاف»، بر روی جلد نسخه شمسیه،
- مورخ ۱۲۶۳ هـ.
۱۵. ۱۲۶۸ هـ.، اسماعیل صحاف، با سجع مُهر: «عمل ملا اسماعیل صحاف»، بر روی جلد نسخه دیوان بیدل بخاری، مورخ ۱۲۸۰ هـ. به خط میرزا عبدالقادر.
۱۶. ۱۲۶۹ هـ.، محمد عمر صحاف، با سجع مُهر: «عمل ملا محمد عمر صحاف»، بر روی جلد نسخه قرآن، مورخ ۹۷۱ هـ.
۱۷. ۱۲۷۳ هـ.، عبادالله، با سجع مُهر: «عمل خواجه عبادالله»، بر روی جلد نسخه حاشیه ملا عصمت الله، مورخ ۱۰۰۰ هـ. که کلیشه و نام صحاف در درون دو سرترنج و نیز یک سرترنج میانی دو روی جلد (۶ بار) نقش بسته است و به خط «نیلرلی قل محمد بردی جکده» در شهر سمرقند در مدرسه پهلوان محمد نگاشته شده است.
۱۸. ۱۲۷۵ هـ.، قاری میر نعمت صحاف، با سجع مُهر: «عمل قاری میر نعمت صحاف»، بر روی جلد نسخه تاریخ مقیم خانی، مورخ ۱۲۸۷ هـ.، به خط محمد قربان بن ملا باباجان رُکندی.
۱۹. ۱۲۷۵ هـ.، میر صحاف، با سجع مُهر: «عمل ملا میر صحاف»، بر روی نسخه دیوان بیدل بخاری، مورخ ۱۲۷۷ هـ.، به خط میرزا ایوب ولد ملا میر سید شریف، در بلدة الخوقند اللطیف و در محله چهار حُجّت.
۲۰. ۱۲۷۵ هـ.، محمد یوسف، با سجع مُهر: «عمل محمد یوسف صحاف»، بر روی جلد نسخه فوائد الضیائیه، مورخ ۱۲۳۸ هـ.
۲۱. ۱۲۷۸ هـ.، آیش محمد خوارزمی صحاف، با سجع مُهر: «ملا آیش محمد خوارزمی صحاف» بر روی جلد نسخه الوقایة الروایه فی مسائل الهدایة، مورخ ۱۲۷۳ هـ.، به خط ملا فاضل بن عوض بای هزارای زوشتی.
۲۲. ۱۲۷۸ هـ.، ملا میراد محمد (?)، با سجع مُهر: «عمل ملا میراد محمد»، بر روی جلد نسخه مجموعه رسایل ترکی، مورخ سده ۱۳ هـ.
۲۳. ۱۲۸۲ هـ.، مهسور یا مشهور (?)، صحاف، با سجع مُهر: «عمل ملا مهسور یا مشهور (?)، صحاف»، بر روی جلد نسخه الفوائد الضیائیه، مورخ ۱۲۱۹ هـ.
۲۴. ۱۲۸۶ هـ.، محمد شریف، با سجع مُهر: «جا کرد بدل مهر محمد، شریف»، بر روی جلد نسخه فتاوی شیخ مرتضی انصاری، مورخ ۱۲۸۴ هـ.، به خط میر اسدالله.*

* با تشکر از لطف آقای مهندس محمد حسین اسلام پناه که نگارنده را در خواندن سجع پیچیده این مهر یاری نمودند.

خواجه بن یوسف خواجه تاشکندی.
 ۳۵. عبدالکریم صحاف، با سجع مُهر: «عمل ملا عبدالکریم صحاف»، بر روی جلد کتاب حاشیه عصام الدین، به تصحیح محمد شمس الدین، چاپ لکهنو، بی تاریخ، (چاپ سنگی).
 ۳۶. عویض محمد صحاف، با سجع مُهر: «عمل عویض محمد صحاف»، بر روی جلد قرآن، مورخ سده ۱۲ ه.، بر روی جلد سرطبله دار.
 ۳۷. قاسم صحاف (?)، با سجع مُهر: «عمل ملا قاسم صحاف» که در ترنج کوچکی در کناره حاشیه سمت راست جلد وجود دارد و عبارت «این هم می گزرد» (می گذرد).
 ۳۸. قدرة الله صحاف، با سجع مُهر: «عمل ملا قدرة الله صحاف»، بر روی جلد نسخه مجموعه رسایل فلسفی، مورخ ۱۲۶۴ ه.، به خط میر احمد بن ملا میر ارتق استروشنی، با عبارت «عاقبت خیرباد» در ترنج میانی نسخه با تاریخ ۱۲۵۹ ه.
 ۳۹. لطف الله صحاف، با سجع مُهر: «عمل خواجه لطف الله صحاف»، بر روی جلد نسخه قصص الانبیاء، مورخ ۱۳۳۴ ه.، مؤلف نسخه محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن آذر بخاری است.
 ۴۰. محمد الهی (?)، با سجع مُهر: «محمد الهی» (?)، که به شیوة طغرا در درون دو سرتنج نقش بسته است (به دلیل پیچیدگی در نگارش به دشواری خواننده می شود)، بر روی جلد نسخه مثنوی، مورخ سده ۱۲ ه.
 ۴۱. محمد حسین صحاف، با سجع مُهر: «محمد حسین صحاف»، بر روی نسخه شرح شمسیه، مورخ ۱۲۵۴ ه.
 ۴۲. محمد حسین بن ملا رضای صحاف، با سجع مُهر: «محمد حسین بن ملا رضای صحاف»، بر روی جلد نسخه مجموعه رسایل صرف و نحو، مورخ ۱۲۸۸ ه.
 * همان مُهر، بر روی جلد نسخه صراط النجاة، مورخ ۱۲۷۴ ه.، به خط ملا میر اسد الله بن ملا میر یوسف علوی.
 * همان مُهر، بر روی جلد نسخه مجموعه رسایل ترکی، مورخ سده ۱۳ ه.
 ۴۳. محمد سلیم، با سجع مُهر: «عمل محمد سلیم صحاف»، بر روی جلد نسخه الحصن الحصین، مورخ سده ۱۳ ه.
 ۴۴. محمد شریف، با سجع مُهر: «محمد شریف صحاف»، بر روی جلد نسخه شرح الملخص چغمینی، مورخ ۹۹۱ ه.، به خط دوست محمد بن یوسف کوفینی در بخارا.

۲۵. ۱۲۸۷ ه.، مُتور، با سجع مُهر: «خدّام اهل علم نام منورست»، و در ترنج میانی عبارت «عاقبت خیرباد» و بر روی جلد نسخه شرح عقاید نسفی، مورخ ۱۲۹۱ ه.، به خط ملا خواجه ایناز خوارزمی.
 * همان مُهر، بر روی جلد نسخه دیوان حافظ، مورخ ۱۲۴۴ ه.، به خط میر یوسف بن میر سید البخاری.
 ۲۶. ۱۲۹۸ ه.، ایشان قلی صحاف، با سجع مُهر: «ایشان قلی صحاف»، بر روی جلدی باقیمانده از یک نسخه خطی.
 ۲۷. ۱۳۰۰ ه.، ولیخان خجندی، با سجع مُهر: «ملا ولیخان خجندی»، بر روی جلد نسخه نادر المعراج و بحر الاسرار، مورخ ۱۳۰۴ ه.، به خط ملا غایب نظر بن ملا پیری چیاچی، از ولایت اوراتیسه از جماعت ترکمن قریچی که تنها بر روی سرتنج بالای هر دو طرف جلد حک شده است.
 ۲۸. ۱۳۰۷ ه.، علی محمد صحاف، با سجع مُهر: «عمل علی محمد صحاف»، بر روی جلد نسخه جنگ اشعار، مورخ ۱۰۲۶ ه.، به خط زین العابدین.
ب- مبرهایی که در آنها فقط نام صحاف بدون تاریخ ذکر شده است:
 ۲۹. ایشان قلی صحاف، با سجع مُهر: «ایشان قلی صحاف»، بر روی کتاب شرح مشکلات کافیه، مورخ ۱۲۹۳ ه.، مطبوعه نولکشور (چاپ سنگی).
 ۳۰. توره صحاف، با سجع مُهر: «عمل خواجه توره صحاف»، بر روی جلد نسخه شرح شمسیه، مورخ سده ۱۳ ه.، مُهر تنها بر روی یک سرتنج بالای روی جلد و سرتنج پایین پشت جلد نقش بسته است.
 ۳۱. حاتم صحاف، با سجع مُهر: «عمل خواجه حاتم صحاف»، در دو سرتنج بالا و پایین و در وسط ترنج میانی، عبارت «عاقبت خیرباد»، بر روی جلد نسخه مجموعه رسایل فقهی، مورخ سده ۱۲ ه.
 ۳۲. حسن صحاف، با سجع مُهر: «عمل ملاحسن صحاف» بر روی جلد کتاب اظهار الحق، مورخ ۱۲۹۴ ه.، چاپ قاهره، مصر، مطبوعه حاج منصور افندی (چاپ سنگی).
 ۳۳. عاشور، با سجع مُهر: «دارد امید شفاعت ز محمد، عاشور»، بر روی جلد قرآن، مورخ ۱۲۸۲ ه.
 ۳۴. عبدالغنی بن محمد عالم صحاف، با سجع مُهر: «عمل عبدالغنی بن محمد عالم صحاف» بر روی جلد نسخه شرح عقاید نسفی، مورخ سده ۱۲ ه.، به خط محمد بن

* همان مهر، بر روی جلد نسخه قصص الانبیاء،
مورخ سده ۱۲ هـ.

* همان مهر، بر روی جلد نسخه صراط النجاة،
مورخ ۱۲۷۱، به خط ملا میر اسدالله بن ملا میر یوسف.

۴۵. محمد شریف غالب صحاف، با سجع مهر: «عمل
محمد شریف غالب صحاف»، بر روی جلد باقیمانده یک
نسخه خطی.

۴۶. صالح صحاف، با سجع مهر: «عمل ملا میر صالح
صحاف»، بر روی جلد نسخه مسلک المتقین، مورخ
سده ۱۳ هـ.

۴۷. محمد علی، با سجع مهر: «محمد علی»، بر روی
جلد نسخه شرح تلخیص المفتاح، مورخ ۱۲۸۷ هـ. به
خط محمد تقی بن محمد مهدی، که بر روی چهار
سرترنج در بالا و پایین و طرفین ترنج میانی در هر روی
جلد، مجموعاً ۸ بار تکرار شده است. مهر فاقد تاریخ
است، اما در ضمن یادداشتی در برگ اول نسخه چنین
آمده است: «بسم الله تعالی، لقد تمّ جلد هذا الكتاب فی
شعبان المعظم ۱۲۸۸» که دقیقاً یک سال پس از اتمام
کتابت نسخه است.

۴۸. محمد عمر صحاف، با سجع مهر: «ملا
محمد عمر صحاف»، بر روی جلد نسخه شرح حکمة العین،
مورخ ۱۲۶۵ هـ.

۴۹. محمد عیسی صحاف، با سجع مهر: «ملا محمد
عیسی صحاف»، بر روی جلد نسخه رساله سوال و
جواب شیخ مرتضی انصاری، مورخ ۱۲۷۳ هـ.

* همان مهر، بر روی جلد نسخه مجمع معارف و
مخزن عوارف، مورخ ۱۲۸۹ هـ. به خط ملا میر اسد بن
حاجی ملا میر یوسف.

* همان مهر، بر روی جلد نسخه قرآن مورخ
سده ۱۳ هـ. که علاوه بر دو سرترنج در هر روی جلد در
ترنج میانی نیز نام صحاف آمده است.

۵۰. میر فیض الله صحاف، با سجع مهر: «عمل میر
فیض الله صحاف»، بر روی جلد حاشیه بر عقاید نسفی،
مورخ سده ۱۱ هـ. کتابت شده در مدرسه آخور من اقچه کی.

ج - استفاده از عبارات دعایی و شعری

۵۱. «کافی الله» یا «الله کافی»، بر روی جلد
نسخه قرآن، مورخ سده ۱۳ هـ.

۵۲. «عاقبت خیر باد»، بر روی

جلد نسخه دستور ترسل ترکی، مورخ سده ۱۳ هـ.

* ۱۳۰۰ هـ.، همان عبارت، بر روی جلد نسخه جنگ،
مورخ سده ۱۳ هـ.

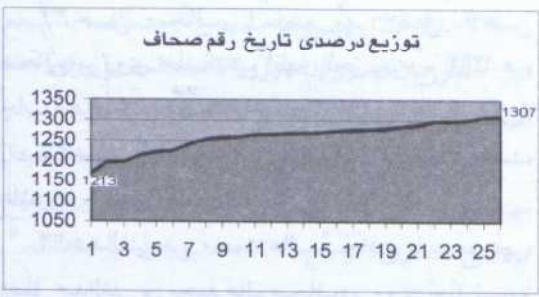
* همان عبارت، بر روی جلد نسخه تحفة الاحباب،
مورخ ۱۳۳۱ هـ. به خط ملا خلیفه اشرف الدین خطیب
بن ملا سیف الدین بخاری در خانقاه خیابان.

* همان عبارت، بر روی جلد نسخه ترجمه مختصر
وقایه، مورخ ۱۳۲۹ هـ. به خط خلیفه عبدالرزاق خواجه
بن عبدالوهاب خواجه بدرائای قراچه کی از توابع
خطرچی.

* همان عبارت، بر روی جلد قرآن، مورخ سده ۱۳ هـ.
۵۳. «یا علی مدد»، بی تاریخ، بر روی جلد نسخه
مخزن الانشاء، مورخ ۱۲۸۶ هـ. چاپ دارالطباعه آقا سید
مهدی خلف آقا سید محمد باقر در دارالخلافة طهران.
(چاپ سنگی).

از مطالعه نام و مهر صحافان در این مجموعه چنین بر
می آید که رقم «محمد شریف صحاف»، بدون در نظر
گرفتن نمونه های «محمد شریف غالب صحاف»
و «جاکرد به دل مهر محمد شریف» که تفاوت هایی در
سجع مهر دارند، با چهار نمونه؛ «ملا محمد عیسی
صحاف»، «محمد حسین بن ملا رضای صحاف» و «ملا
محمد عمر صحاف»، هریک با سه نمونه؛ «منور»، «ایشان
قلی صحاف» و «عبادالله صحاف» هریک با دو نمونه
بیشترین جلد های دارای رقم و نام صحاف را دارا
می باشند.

همچنین عبارت «عاقبت خیر باد» با پنج نمونه جلد،
بیش از عبارات دعایی و شعری دیگر در این مجموعه به
کار رفته است.

نمودار ۵